

УДК 784.01:784.4]:398.8(=161.2+=161.3)] "15/17"
DOI <https://doi.org/10.15407/um-etnolog.2024.21.050>

ПРИЛЕПА ОЛЕСЯ

кандидатка мистецтвознавства, наукова співробітниця відділу музикознавства та етномузикології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0002-8438-1589>

PRYLEPA OLESIA

a Ph.D. in Art Studies, a research fellow at Musicology and Ethnomusicology Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0002-8438-1589>

Бібліографічний опис:

Прилепа, О. (2024) Особливості поспівки *дербиця* в богослужбових гласових піснеспівах (за українськими та білоруськими джерелами кінця XVI – XVIII століття). *Українське мистецтвознавство*, 21, 50–66.

Prylepa, O. (2024) The Peculiarities of the Melodic Formula of Derbytsia in the Liturgical Eight-Mode Canticles (After Ukrainian and Belarusian Sources of the Late-16th – 18th Centuries). *Ukrainian Art Studies*, 21, 50–66.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ОСОБЛИВОСТІ ПОСПІВКИ ДЕРБИЦЯ В БОГОСЛУЖБОВИХ ГЛАСОВИХ ПІСНЕСПІВАХ (за українськими та білоруськими джерелами кінця XVI – XVIII століття)

Анотація / Abstract

У статті розкриваються деякі особливості функціонування системи осмогласся, основу музично-інтонаційної лексики якої складає фонд мелодичних формул. Виявляється специфіка структурного елемента гласової мелодики – поспівки *дербиця* в монодійних піснеспівах, зафіксованих у нотованих джерелах українських теренів кінця XVI – XVIII ст. Доводиться, що в системі осмогласся *дербиця* має важливе значення у формуванні інтонаційного образу 3-го гласу, особливо інтонаційної картини ірмосів і степенних антифонів. У цих жанрах вона є одним з домінуючих структуроутворювальних елементів. Найпоширенішою стала форма *дербиці великої*. У системі інших осмогласних жанрів *дербиця* є одиничним, але важливим незмінним упродовж тривалого часу елементом формульної структури. У деяких самогласних жанрах стає музичним носієм близьких за богословським змістом чи тотожних лексем / словосполучень. *Дербиця* характеризується стійкістю невменної графіки, мелодичного наповнення й стійкістю форм можливих варіантів її втілення в піснеспівах. Це історично незмінний елемент системи осмогласся – її мікро-«столп», який виконує функцію об'єднуючого канонічного фактора як у межах певного жанру чи гімнографічної групи, так і в гласі окремо, а також на макрорівні – у рамках перших чотирьох автентичних гласів. Застосовано такі методи: текстологічного та джерелознавчого аналізу – в атрибуції, осмисленні місця й значення елементів формульної структури гласової мелодики; порівняння – у виявленні принципів функціонування поспівок у мелодичній тканині богослужбових піснеспівів.

Ключові слова: осмогласся, теорія мелоформул, поспівка *дербиця*, октоїх, ірмологіон, столповий спів.

The article explores certain features of the functioning of the *Octoechos* system, whose musical and intonational vocabulary is based on a corpus of melodic formulas. The study examines the distinctive features of a structural element of modal melody – the *pospivka derbytsia* – in monodic chants preserved in notated sources from Ukrainian territories dating from the late sixteenth to the eighteenth centuries. It is argued that within the *Octoechos* system, the *derbytsia* plays a significant role in shaping the intonational identity of the Third Mode, particularly in the melodic organization of *irmoi* and *stepennyi antiphons*. In these genres, it functions as one of the dominant structural and formative elements. The most widespread variety is the *great derbytsia*. In other *Octoechos* genres, the *derbytsia* appears as a rare yet essential and enduring element of the formulaic structure. In certain *samoglasnyi* genres, it serves as a musical vehicle for lexemes or phrases that are theologically related or semantically equivalent. The *derbytsia* is characterized by the stability of its neumatic notation, the consistency of its melodic content, and the persistence of its variant forms in chants. It represents a historically invariant component of the *Octoechos* system – its *micro-stolp* (pillar) – serving as a unifying canonical factor both within a specific genre or hymnographic group and within individual modes, as well as on a macro level across the first four authentic modes. The study employs textual and source-critical analysis for the attribution and interpretation of the role and significance of formulaic elements within modal melody, as well as comparative analysis to identify the principles governing the functioning of *pospivky* within the melodic fabric of liturgical chants.

Keywords: *Octoechos*, theory of melodic formulas, *pospivka derbytsia*, *oktoechos*, *irmologion*, *stolp* (pillar) chant.

Вступ. Гласові монодійні піснеспіви, зафіксовані в українських та білоруських Ірмологіонах кінця XVI – XVIII ст., у найзначнішій частині репрезентують відгалуження давнього столпового співу. Фонд мелодичних формул складає основу музично-інтонаційної лексики системи осмогласся – богослужбового співацького канону. У піснеспівах українсько-білоруського стовбура знаменного співу фонд мелоформул представлений традиційно – комплексом поспівок, фіт і лиць. Дослідження історії буття кожної структурної складової столпового співу – поспівки, лиця, фіти – за писемними джерелами важливе для осмислення специфіки функціонування гласових піснеспівів на українських теренах, розуміння особливостей розвитку системи осмогласся. У цьому полягає актуальність пропонованого дослідження.

Аналітичні студії системи гласових мелоформул у живій богослужбовій традиції, безпосередньо зафіксованій в нотованих джерелах – переважно рукописних та друкованих, в Україні ведуться протягом тривалого часу [14–20]. Однак вони не є вичерпними щодо розуміння цілісності розвитку богослужбової співацької культури в Україні й потребують подальших ґрунтовних досліджень. Метою пропонованої розвідки є виявлення специфіки існування структурного елемента гласової мелодики – поспівки *дербиця* – у тканині піснеспівів.

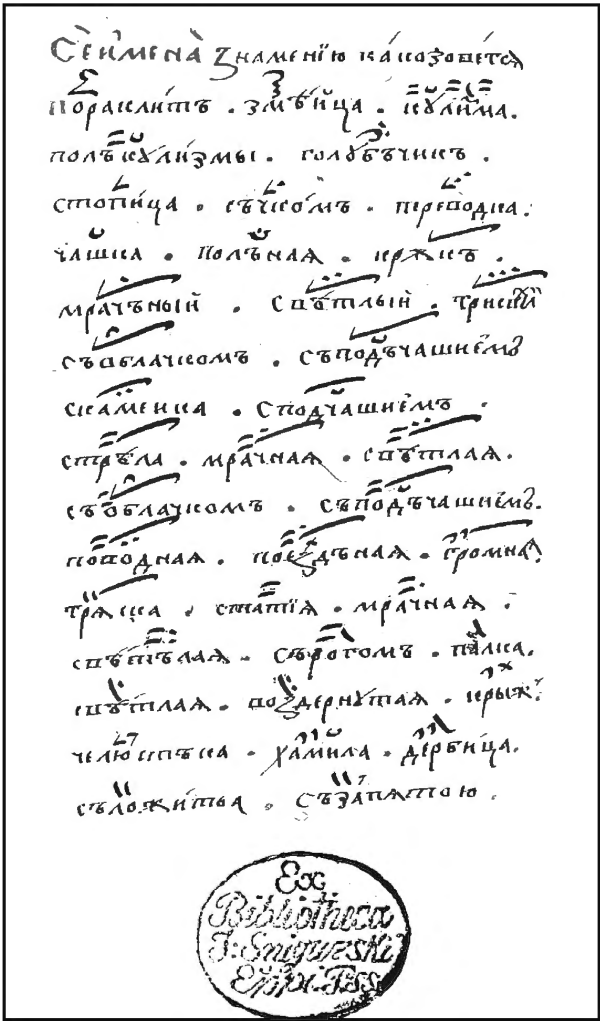
Виклад основного матеріалу. У фонді поспівок системи осмогласся наявні як незмінні в синхронії й діахронії мелоформули, що є своєрідними багатовіковими інтонаційними стовпами осмогласся, так і *варіативні* мелоформули, – кількісно домінуючі, надзвичайно важливі як прояви змістових та стилістичних аспектів [17]. У середовищі варіантних поспівок сформувалися такі, які в українському стовбурі столпового співу набули сталих ознак. У характерних усталених формах упродовж віків вони функціонують у богослужбовій співацькій практиці.

У корпусі багатовікових мелоформул системи осмогласся особливе місце посідає поспівка *дербиця*. У назві поспівки віддзеркалилося її давньослов'янське походження: *дербица-дрибица-дрибить* [за «Осмоглассям знаменного розспіву» прот. В. Металлова].

Поспівка має одиничну форму невменної графіки й інтонаційну характерність. Основу знакового складу поспівки *дербиці* формує власне знамено *дербиця* і *півкулизна*. Знамено *дербиця* є складним, що утворилося з поєднання первинних простих знамен, – двох ком і палки. Дослідники вказують на «своєрідний» і «самостійний» розспів знамені *дербиця* [за «Азбукою крюкового співу» прот. В. Металлова]:

Варто зауважити, що складна невма «*дербиця*» є обов'язковим атрибутом співацьких азбук із середини XV ст. в східно-слов'янському просторі, й українських теренів зокрема. Це вказує на її важливе значення як складника невменної системи фіксації богослужбових співів. У східно-слов'янських азбуках-перерахуваннях доволі часто (але не завжди) вона стоїть у ряді невм *челюстка* – *хамила* – *дербиця* – *сложитія*, поряд із невмою *хамила*¹. Графічна схожість *дербиці* й *хамили* спонукала укладачів, мабуть, так їх розташовувати. Наприклад, як в азбуці західноукраїнського Лаврівського ірмологіона XVI ст.:

Азбука-перерахування. Кінець XVI ст. Лаврівський ірмологіон [13, с. 506]. Галичина

¹ Невма «хамила» складається з двох ком і чашки.

Власне поспівка «дербиця» складається зі знамен *дербиці* й *малої півкулизи* (або *статті простої з підверткою* за С. Смоленським, яка має таке саме накреслення). Згідно з висотою двох звуковисотних областей / зон, у яких *дербиця* використовується, на знамені *дербиця* ставиться або позначка / поміта *слово*, або позначка / поміта *веди*. Біля півкулизи – *тиха* поміта (–) і над нею поміта *рівно* (р) [за «Азбукою крюкового співу» прот. В. Металлова].

Прот. В. Металлов в «Азбуці крюкового співу» зауважив, що «в рукописних співацьких книгах біля знамена *дербиця* ставиться звичайна *борза* (б) поміта, але *тиху* поміту при півкулизі не використовують».

Поспівка *дербиця* характерна для 1-го, 3-го, 4-го гласів. Згідно з дослідженням прот. В. Металлова в першому виді її, з нижчими помітами, натрапляємо на неї в 4-му гласі; у другому виді, з помітами вищими, вона є в 1-му й 3-му гласах.

За повнотою викладу в богослужбових піснеспівах *дербиця* може функціонувати у всіх різновидах сімейства: мала – середня – велика – повна.

У 1-му гласі різновидом назви *малої дербиці* прот. В. Металлов в «Осмогласні знаменного розспіву» подав назву «*скорпиця мала*».

У піснеспівах, фіксованих невменною графікою, *дербиці* зазвичай передують стопиця з очком та змійця зі статтею чи інші, відповідні розспіву, знамена.

В українських нотолінійних ірмологіонах з кінця XV ст. мелодична форма *дербиці* цілком відповідна аналогам *дербиці* з практики столпового співу та зводів мелоформул у музично-теоретичних посібниках – абетках східно-слов'янського простору. Упродовж кінця XVI – XIX ст. в піснеспівах українських нотолінійних ірмологіонів *дербиця* зберігається. Здебільшого вона функціонує у двох мелодичних варіантах – за ознакою відмінності у кадансі (далі – К), що припадає на завершальний склад розспівуваної лексеми і в основі має синкопу (у невменній графіці відповідає півкулізмі). Перший К є двозвучним і характеризується тривалою зупинкою і завершенням поспівки на акцентному довгому звуці:

Другий К є тривзвучним і після довгого акцентного звуку, незалежно від подальшого руху мелодики, у низхідному русі йде короткий:

Обидві мелодичні форми *дербиці* за типом кадансу історично співіснують і виявлені з кінця XVI ст. У пропонованій таблиці з 1 по 9 джерело віддзеркалено українську традицію побутування поспівок (зокрема *дербиці*) в Богородичних піснеспівах Октоїха, що охоплює кінець XVI ст. – 20-і роки XIX ст. Дж. 1 – це Супрасльський ірмологіон, дж. 3 – Межигірський ірмологіон, дж. 6 – Львівський стародрук 1709 року, дж. 7 – Почаївський стародрук 1766 року. У джерелах 2, 4, 5, 8, 9 презентовано мелодичні форми поспівки в співацькій традиції Києво-Печерського монастиря (друга чверть XVII ст. – перша чверть XIX ст.):

1
(ІР НБУВ НАНУ, ф. 1, № 5391 1596 - 1601 рр.)

Догматик

рож - де - на - го

2
(ІР НБУВ НАНУ, ф. 301, № 350п II чв. XVII ст.)

рож - ден - на - го

3
(ІР НБУВ НАНУ, ф. 312, № 112/645с 40-і роки XVII ст.)

рож - ден - на - го

4
(ІР НБУВ НАНУ, ф. 301, № 85л 1629 р.)

рож - ден - на - го

5 збігається з джерелом 4
(ІР НБУВ НАНУ,
ф. 301, КПЛ 31п/17
1685 р.)

6
(ІР НБУВ НАНУ,
Кир. 2759 п
Львів, 1709
от От - ца рож - ден - на - го

7
(ІР НБУВ НАНУ,
Кир. 446
Почаїв, 1766
рож - ден - на - го

8
(ІР НБУВ НАНУ,
Кир. 876п
1775 р.)
рож - ден - на - го *Дербиця відсутня*

9
(НКПІКЗ:
Кн. № 2082
1820 р.)
Догматик
от От - ца рож - ден - на - го

Поряд із наведеними двома мелодичними типами *дербиці* варто відзначити особливі варіанти, зумовлені певними історичними умовами існування богослужбового співу.

По-перше, стилістично виділяються нотолінійні ірмологіони першої половини XVII ст. (у попередньому прикладі це джерела 2–3), у яких відбулася заміна рівномірною звуковою повторністю характерних мелодико-ритмічних зворотів столпового співу (звороти *тряски* й *ударки*, текстові синкопи, затримання в окремих поспівках, заповнення рівномірним рухом ходів *ломкових* – *терцієвих* тощо). У поспівці *дербиця* звуковою повторністю в джерелах першої половини XVII ст. знівельовується синкопований К. На таку форму поспівки, поряд із традиційними, натрапляємо і в ірмосах канонів 3-го гласу Супрасльського ірмологіона кінця XVI ст. Особливий одиничний текстовий варіант зафіксовано в Богородичні на стиховні 3-го гласу Межигірського ірмологіона (див.: дж. 3 «Прежде век суца»). Уведення мотиву оспівування кінцевої опори (ре) знівельовує «впізнаваність», а атрибутивність *дербиці*.

1 *Догматик*
(ІР НБУВ НАНУ,
ф. 1, № 5391
1596 - 1601 рр.)
и - же пре - жде ве - ко су - ко ца (Богородичен на стиховні)
Пре - жде ве - ко су - ко ца

2
(ІР НБУВ НАНУ,
ф. 301, № 350п
II чв. XVII ст.)
и Преж - же де преж век - де су - ве ца - к

3
(ІР НБУВ НАНУ,
ф. 312, № 112/645с
40-і роки XVII ст.)

и - же преж - де век
варіант (з дж. 3)

Преж - де век су - щя

4
(ІР НБУВ НАНУ,
ф. 301, № 85л
1629 р.)

и - же преж - де век
преж - де век су - щя

5
(ІР НБУВ НАНУ,
ф. 301, КПЛ 31п/17
1685 р.)

збігається з джерелом 4

6
ІР НБУВ НАНУ,
Кир. 2759 п
Львів, 1709

и - же пре - жде век

7
ІР НБУВ НАНУ,
Кир. 446
Почаїв, 1766

пре - жде век

8
(ІР НБУВ НАНУ,
Кир. 876п
1775 р.)

пре - жде век
варіант (з дж. 8)

Преж - де век су - щя

9
(ІКПІКЗ:
Кн. № 2082
1870 р.)

пре - жде век

По-друге, десь із останньої чверті XVIII ст. в піснеспівах нотолінійних ірмологіюнів з'являється спрощена («несинкопована») мелодична форма *дербиці*:

Допоки не відомо, чи була така форма *дербиці* поширена в співацькій практиці раніше. Однак, аналізуючи існуючі в співацьких джерелах графічні форми *дербиці*, прот. В. Металлов в «Азбуці крюкового співу» звернув увагу на накреслення, що «відрізняється додатковим натиском вправо біля палки»:

Учений зазначив, що наспів такої графічної форми *дербиці* такий самий, як і в *стріли поїзної*:

Пошуки цього невменного варіанта в джерелах українського походження й порівняння з нотолінійними відповідниками допоки не здійснювалися.

«Несинкопована» *дербиця* стає доволі поширеною в монодійних ірмологіонах пізнішого часу – у XIX ст. Однак у період XIX ст. існування мелодико-ритмічно спрощених поспівок у піснеспівах було пов'язане, найвірогідніше, з уведенням і поширенням багатоголосної практики, а отже, мало вже інші причини функціонування. Скажімо, самоподобен «Званних совишше» 4-го гласу в Ірмологіоні Івана Югасевича-Склярського 1809 року містить саме «несинкоповану» мелодичну форму *дербиці* (див.: «человк», «сѣтованія») [12, с. 58].

У композиції гласових піснеспівів *дербиця* може мати початкове або серединне місце. Вона належить до найчастіше вживаних у 3-му гласі поспівок, як на початку піснеспівів, так і в середині їх. Найпоширенішою є *дербиця велика*, рідше можна виявити *малу* й *середню дербиці*, а також *дербицю повну*.

У гімнографічному корпусі джерел українських теренів на *дербицю* натрапляємо майже в усіх жанрах системи осмогласся.

В *ірмосах канонів столпових* кінця XVI – XVII ст. поспівка *дербиця* є найуживанішою. Особливо нею рясніють ірмоси канонів 3-го гласу, меншою мірою – 4-го гласу. В ірмосах 1-го гласу *дербиці* відсутні. В ірмосах 3-го гласу *дербиця*, крім серединної функції у формі піснеспіву, іноді є і початковою. Можна споглядати певну закономірність: якщо ірмос починається з *дербиці* (*великої*, *малої* чи *середньої*, а також, можливо, й *усіченої*), то досить часто ще одна *дербиця* в цьому ірмосі буде приблизно в третій чверті його форми. Наприклад, в ірмосі 6-ї пісні «Возведи із тми мя, Господи Боже мой» Супрасльського ірмологіона [21, с. 137] на «Возведи» піснеспів відкриває *дербиця середня*, а на «заповіди» проходить найпоширеніша *дербиця велика*:

на поаѣ дѣ ма иа хрѣ хо

номъ ми дѣ ма и хрѣ за сѣ тѣ дѣ

хо мо и по прѣтѣ ро вѣ дѣ слово со

вѣ ю си ми хрѣ иа по асрама вѣ гра

дѣ тѣ мо сѣа си бо гѣ дѣ

и тиама го аорѣ хрѣ мои и вѣ на вѣ тѣ

иа мѣ иа го вѣ тѣ и вѣ и хрѣ иа

на вѣ ма сѣа есѣно мѣ хрѣ ма го мо

и по сѣ вѣ тѣ твои хрѣ за по вѣ дѣ и на

Особливу знаковість дербиця проявляє в ірмосах 8-ї пісні канону, майже кожен з яких завершується спільним висновком-приспівом «Благословіте всякая діла Господня Господа». У тому самому Супрасльському джерелі «Благословіте всякая діла Господня Господа» розспівується дворазовим повторенням *дербиці великої* (на «благословіте» і «всякая діла») й поспівкою *перевивка* в заключенні («Господня Господа») [21, с. 146]:

116

ГЛА.

мѣ ѿ за си ша ѿѿстѣснѣи и итѣро

цѣ по. иа хѣ шлаго ло ѿѿ тѣс

ѿсѣи на иа ла го по рѣ ма го

по па: [Clef change] рѣ рѣ на ка ле на и тѣс

117

Винятковим щодо місця дербиці в композиції піснеспіву є ірмос «Из Безначалена Отца» 8-ї пісні канону. Він присвячений Різдву «роженого прежде века Бога» й містить прославу Богородиці. У цьому піснеспіві дербиця проходить аж п'ять разів (див.: «роженого», «и на послѣдоко», «из Богородица», «благословѣте», «и превозносѣте») [21, с. 146–147]:

ѿсѣи на иа ла го по рѣ ма го

по па: [Clef change] рѣ рѣ на ка ле на и тѣс

ца роѿс на го прѣ рѣ ѿѿ шо жога

и на по лѣ рѣ шо и жога роѿи

ца ѿѿстѣснѣи шо шо ша са

и шо со ѿѿ ше на кс ло ѿѿ иа и жога и

шо жога шо и тѣс цѣ шлаго ло ѿѿ тѣс

цілком вибудований на повторях *дербиці* (3 рази), після чого йде *підйом* і кадансова поспівка – *огибка*.

У системі **самоподобних 8 гласів** поспівка *дербиця* є в самоподобні 3-го гласу «Велія Креста Твого» та самоподобні 4-го гласу «Званий совишше»².

У самоподобні 4-го гласу «Званий совишше» в ірмології 1809 року Івана Югасевича-Склярського в межах тричі варіантно повторюваного рядка, що має поспівкову структуру, *дербиця велика* проходить, відповідно, також тричі («человек», «сетованія», «разума»). Можна припустити, що стихири-подобні в монодійній традиції, розспівані за зразком названих самоподобних, також повинні були містити цю мелодичну формулу.

У багатоголосних подобних, що мають місце в сучасній богослужбовій практиці, спостерігаємо різну ступінь збереженості давніх наспівів, а отже, і їх формульної структури. Скажімо, у самоподобні 3-го гласу «Велія Креста Твого» збереженість поспівкової структури максимальна. Якщо порівняти з монодичним джерелом – ірмолом І. Югасевича-Склярського [12, с. 56], то гармонізація знаменного розспіву не порушує структури поспівки й *дербиця велика* в зачині подібна зберігає свої атрибутивні ознаки [11, с. 55]:

ГЛАС 3. ВЕЛИЯ КРЕСТА ТВОЕГО, ГОСПОДИ, СИЛА

Знаменного распева
Семистрочен

Самоподобен 4-го гласу «Званий совишше» Києво-Печерського розспіву (дванадцятистрочен) у багатоголосній формі *дербиці* не зберігає.

Піснеспівам **самогласним стихиро-тропарного корпусу** *дербиця* також властива, але трапляється рідше, ніж в ірмосах й антифонах 3-го гласу, функціонує в одиничних фрагментах. Однак у таких випадках проявляється її певна знаковість. Скажімо, у Догматику і Богородичні на стиховні великої вечірні 3-го гласу *дербицею* впродовж багатьох віків незмінно розспівуються майже однакові за змістом словосполучення «Иже прежде век» (Догматик) і «Прежде век суща» (Богородичен на стиховні). *Дербиця* стає своєрідним музичним символом Того, Хто є «прежде век».

² Допоки під питанням щодо наявності *дербиці* залишається самоподобен 4-го гласу «Яко добля».

На спрощену форму *дербици* натрапляємо в багатоголосних гармонізаціях столпових піснеспівів. Зокрема, в обиході Києво-Печерської лаври скорочена форма *дербици* зберігається в Догматику 4-го гласу киево-печерського розспіву – на словах «обновит образ» [10, с. 26].

да сво́й па́-ки ш́б-нові́тъ ѿб - раз

Особливої уваги щодо особливостей функціонування *дербици* в історичній перспективі потребує текстовий фрагмент «на рамо воспріим» догматика 4-го гласу. У столпових версіях догматика 4-го гласу східно-слов'янського простору на останній склад традиційно припадає фіта *світла* 2-го і 4-го гласів. Супрасльський ірмологіон кінця XVI ст. є показовим щодо наявності фіти *світлої* в цьому фрагменті піснеспіву (див.: дж. 1 наступного прикладу). Пізніше, від другої чверті XVII ст. і протягом XVII–XIX ст., в українській традиції «на рамо воспріим» замість фіти *світлої* 4-го гласу розспівувався чомусь фітою *двоєчельною* 3-го гласу – не характерною для 4-го гласу за законом осмогласся (див.: дж. 2–9)³:

№ 85. Фіта, варіантна до фіти Світлої 2, 4 гласів

Металлов (№ 534)

1772:

фіта Світла 2, 4 гласів

Синодальний Октоїх (1772, 1889 рр.)

на ра-мо вос - при - им

Догматик

1 (ІР НБУВ НАНУ, ф. 1, № 5391 1596 - 1601 рр.)

на ра-мо вос - при - и - мо

2 (ІР НБУВ НАНУ, ф. 301, № 350п II чв. XVII ст.)

фіта Двоєчельна 3 гласу

на ра - му вос - при - и - м

³ У двох верхніх рядках подано розглядувану фіту знаменного розспіву за словником прот. В. Металлова та її практичне застосування в піснеспівах з уніфікованого видання Синодального Октоїха 1889 року.

3
(ІР НБУВ НАНУ,
ф. 312, № 112/645с
40-і роки XVII ст.)

фіта Двоєчельна 3 гласу

на ра - му вос - при - и м

4
(ІР НБУВ НАНУ,
ф. 301, № 85л
1629 р.)

на ра-мо вос - пры - ем

5
(ІР НБУВ НАНУ,
ф. 301, КПЛ 31п/17
1685 р.)

збігається з джерелом 4

6
ІР НБУВ НАНУ,
Кир. 2759 п
Львів, 1709

фіта Двоєчельна 3 гласу

на ра-мо вос - при - ем

7
ІР НБУВ НАНУ,
Кир. 446
Почаїв, 1766

на ра-мо во - спри - и м

8
(ІР НБУВ НАНУ,
Кир. 876п
1775 р.)

збігається з джерелом 4

9
(НКПІКЗ:
Кн. № 2082
1820 р.)

збігається з джерелом 4

Імовірно, фіта двоєчельна 3-го гласу була «на слуху» в півчих і добре znana в богослужбовій практиці як фіта зачину догматика 3-го гласу «Како не дивимся». Інтонаційна близькість у першій половині розспіву фіти *світлої* 2-го і 4-го гласів та фіти двоєчельної 3-го гласу уможливила в практиці таку заміну.

В обиході Києво-Печерської лаври на місці фіти в догматикі 4-го гласу киево-печерського розспіву бачимо гармонізовану «несинкоповану» форму *дербиці* [10, с. 27]:

на ра́-мо вос-прі́-імъ,

Можна припустити, що Лаврська комісія пильно відстежувала моменти дотримання співацького канону, що проявлявся у структурних особливостях гласової мелодики. Питальний фрагмент догматика щодо гласової належності його структурних складових було вирішено уведенням на місце фіти – доволі незручної для розспівування в умовах багатоголосся – цілком традиційного, більш лаконічного гласового поспівкового звороту *дербиці*.

Якщо звернути увагу на гармонічне оформлення поспівки *дербиця* в киево-печерському багатоголоссі, то в обох вищенаведених прикладах зворот *дербиці* розспівується тотожно – на септакорді подвійної домінанти (до В dur).

Також є випадки, коли поспівка *дербиця* «випадає» з формульної структури піснеспіву. Наприклад, у догматику 3-го гласу киево-печерського багатоголосся на словах «прежде век» формула *дербиці* відсутня. На її місці бачимо гармонізовану фіту *двоєчельну* [10, с. 23].

Висновки. Отже, у системі осмогласся *дербиця* має важливе значення у формуванні інтонаційного образу 3-го гласу, особливо інтонаційної картини ірмосів і степених антифонів. У цих жанрах вона є домінуючим структуроутворюючим елементом. Найпоширенішою стала форма *великої дербиці*.

У системі інших осмогласних жанрів *дербиця* є хоч одиничним, але важливим незамінним упродовж тривалого часу елементом формульної структури. У деяких самогласних жанрах стає музичним носієм близьких за богословським змістом чи тотожних лексем / словосполучень.

Дербиця характеризується стійкістю графіки, мелодичного наповнення і форм можливих варіантів її втілення в піснеспівах. Це історично незмінний елемент системи осмогласся – її мікро-«столп», який виконує функцію об'єднуючого канонічного фактора як у межах певного жанру чи гімнографічної групи, так і в гласі, а також на макрорівні в рамках перших чотирьох автентичних гласів.

Останнім часом у наукових студіях наших дослідників спостерігаємо тенденцію неназивання столпових мелоформул усталеними в давньоруській теорії назвами-термінами. Походження назви поспівки від невменного складу її графіки на прикладі *дербиці* (збереженість її мелодики протягом багатьох віків) ще раз підтверджує правомірність використання назв ідентичних за невменною графікою і мелодикою поспівок столпових піснеспівів із давньоруських теоретичних посібників східнослов'янського ареалу.

Джерела та література

А. Рукописні нотолінійні ірмологіони кінця XVI – XIX століття

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 1. Од. зб. 5391. 1596–1601 рр.
2. ІР НБУВ. Ф. 301. Од. зб. 350 П. Друга чверть XVII ст.
3. ІР НБУВ. Ф. 312, Од. зб. 112/645 с. 40-і роки XVII ст.
4. ІР НБУВ. Ф. 301. Од. зб. 85 Л. 1629 р.
5. ІР НБУВ. Ф. 301. Од. зб. 31 (XVIII, 17) П. 1685 р.
6. НБУВ. Од. зб. Кир. 876 п. 1775 р.
7. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Од. зб. 2082. 1820 р.

Б. Нотовані стародруки

8. Ірмологіон. Львів, 1709. НБУВ. Од. зб. К. 2759п.
9. Ірмологіон. Почаїв, 1766. НБУВ. Од. зб. Кир. 446.

В. Факсиміле та нотні видання

10. Нотный Обиход Киево-Печерской Успенской Лавры : в двух частях. Киев : Типография Киево-Печерския Успенския Лавры, 2002. Ч. 1 : Всенощное Бдение. 247 с.
11. Подобны / сост. Л. В. Вовчук. Киев : Издание Свято-Троицкого Ионинского монастыря, 2004. 176 с.
12. Ірмологіон 1809 року Івана Югасевича-Склярського : факсиміле і транскрипція / упоряд. І. Задорожний. Ужгород : Карпати, 2010. 392 с.
13. Лаврівський невменний Ірмологіон кінця XVI століття : факсимільна публікація, коментар, дослідження / Ю. Ясіновський (упоряд.), М. Качмар, К. Ганнік (ред.). Львів : УКУ, 2019. 599 с.

Г. Література

14. Зінченко В. О. Розспіви фіт Октоїха кінця XVI – XVIII століть у богородичних, ірмосах та степенних. *Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського*. Київ, 2008. Вип. 78. С. 143–153.
15. Качмар М. Особливості знаку-поспівки «паук» у кулізмяному та лінійному ірмологіонах кінця XVI ст. (на прикладі ірмосів). *Каллофонія : науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії*. 2018. Чис. 9. С. 33–40.
16. Прилепа О. Історично усталені форми поспівок у Києво-Печерській традиції. *Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського*. Київ, 2008. Вип. 78. С. 161–171.
17. Прилепа О. П. Функції музичного тексту у втіленні канонічного змісту Богородичних піснеспівів у традиції богослужбового співу Києво-Печерської лаври (за джерелами кінця XVI – початку XIX ст.) : дис. <...> канд. мистецтвознавства. Київ, 2011.
18. Чижик І. О. Символіка простору в піснеспівах знаменного розспіву. *Мистецтвознавство України : зб. наукових пр.* Київ, 2000. Вип. 1. С. 158–164.
19. Чижик І. О. Мелодичний аспект поспівкового комплексу осмогласся у нотолінійному Октоїху. *Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського*. Київ, 2006. Вип. 41. С. 80–86.
20. Шевчук О. Ю. Дві українські співацькі азбуки XVI століття в контексті завершального етапу використання знаменної нотації в церковній книжності Київської митрополії. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 34. С. 102–130. DOI : <https://doi.org/10.15407/rksu.35.102>.
21. Ясіновський Ю. Ірмоси Київської Церкви: Критичне видання за Супрасльським нотолінійним ірмологіоном 1598–1601 років : у 2 кн. / за ред. К. Ганніка. Львів : Видавництво УКУ, 2018. Кн. 1 : Вступні тексти. Факсиміле. 376 с.

References

1. *Manuscript Institute of V. Vernadskyi National Library of Ukraine (hereinafter – MINLU)*. Fund 1. Unit of Issue 5391. Folios 1596–1601 [in Church Slavonic].
2. *MI NLU*. Fund 301. Unit of Issue 350 P, the second quarter of the 17th century [in Church Slavonic].
3. *MI NLU*. Fund 312. Unit of Issue 112/645s, the 1640s. [in Church Slavonic].
4. *MI NLU*. Fund 301. Unit of Issue 85 L, 1629 [in Church Slavonic].
5. *MI NLU*. Fund 301. Unit of Issue 31 (18, 17) P., 1685 [in Church Slavonic].
6. *NLU*. Unit of Issue 876 p., 1775 [in Church Slavonic].

7. *National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve*. Unit of Issue 2082, 1820 [in Church Slavonic].
8. Irmologion. Lviv, 1709. *NLU*, Unit of Issue K. 2759p. [in Church Slavonic].
9. Irmologion. Pochaiv, 1766. *NLU*, Unit of Issue Kyr. 446 [in Church Slavonic].
10. *Notated Obikhod of the Kyiv-Pechersk Dormition Lavra: In Two Parts*. Kyiv: Typography of the Kyiv-Pechersk Dormition Lavra, 2002. Part 1: All-Night Vigil, 247 pp. [in Church Slavonic].
11. VOVCHUK, Liudmyla, compiler. *Podobny*. Kiev: Holy Trinity Ioninsky Monastery Publishing House, 2004, 176 pp. [in Church Slavonic].
12. ZADOROZHNYI, Ihor, compiler. *The 1809 Irmologion by Ivan Yuhasevych-Skliarskyi: Facsimile and Transcription*. Uzhhorod: The Carpathians, 2010, 392 pp. [in Church Slavonic].
13. YASINOVSKYI, Yurii, compiler. Mariia KACHMAR, Christian HANNICK, eds. *Lavriv Neumatic Irmologion of the Late-16th Century: Facsimile Edition, Commentary, Research*. Lviv: UCU, 2019, 599 pp. [in Church Slavonic].
14. ZINCHENKO, Viktoriia. Melodic Formulas of the Oktoechos of the Late-16th – 18th Centuries in Theotokions, Irmoi and Stepenni. *Scientific Bulletin of P. Chaikovskyi National Music Academy of Ukraine*. Kyiv, 2008, iss. 78, pp. 143–153 [in Ukrainian].
15. KACHMAR, Mariia. Features of the Sign-Melodic Formula “Pauk” in Kulizma and Linear Irmologia of the Late-16th Century (Based on Irmoi). *Kalophonia: Scientific Collection on the History of Church Monody and Hymnography*, 2018, vol. 9, pp. 33–40 [in Ukrainian].
16. PRYLEPA, Olesia. Historically Established Forms of Melodic Phrases in the Kyiv-Pechersk Tradition. *Scientific Bulletin of P. Chaikovskyi National Music Academy of Ukraine*. Kyiv, 2008, iss. 78, pp. 161–171 [in Ukrainian].
17. PRYLEPA, Olesia. *The Functions of Music Text in the Implementation of Canonical Content of the Chants to Honour Theotokos in Kyiv-Pechersk Lavra Liturgical Singing Tradition (After the Sources of the Late-16th – Early-19th Centuries): A Ph.D. in Art Studies Thesis*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
18. CHYZHYK, Iryna. Spatial Symbolism in the Responds of the Znamenny Chant Tradition. *Art Studies of Ukraine: Collected Scientific Works*. Kyiv, 2000, iss. 1, pp. 158–164 [in Ukrainian].
19. CHYZHYK, Iryna. The Melodic Aspect of Melismatic Complex of the Octoechos in Staff-Notation. *Scientific Bulletin of P. Chaikovskyi National Music Academy of Ukraine*. Kyiv, 2006, iss. 41, pp. 80–86 [in Ukrainian].
20. SHEVCHUK, Olena. Two Ukrainian Singing Primers of the 16th Century in the Context of the Final Stage of the Use of Znamenny Notation in the Church Book Tradition of the Kyiv Metropolis. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 2024, no. 34, pp. 102–130. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.35.102> [in Ukrainian].
21. YASINOVSKYI, Yurii. *Irmoi of the Kyiv Church: Critical Edition Based on the Suprasl Staff-Notated Irmologion of 1598–1601: In Two Books*. Edited by Christian HANNICK. Lviv: UCU Publishing House, 2018. Book 1: Introductory Texts. Facsimile, 376 pp. [in Ukrainian].

Конфлікт інтересів

Авторка не має потенційного конфлікту інтересів, який би міг вплинути на рішення про опублікування цієї статті.

Використання штучного інтелекту

Не використовувався.

Отримано / Received 24.10.2024

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 07.11.2024